

HASSÂN B. SÂBÎ*

W. 'ARAFAT**

Çev. Süleyman TÛLÛCÛ***

ÖZET

Hassân b. Sâbit b. el-Münzir b. Harâm, Yesrib (daha sonra Medîne)'deki Hazrec kabilesinden, geleneksel olarak Hz. Peygamber'in "resmî şairi" (poet laureate) olarak tanınmış, daha doğru olarak, İslâm'ın doğuşu ile ilişkilendirilmiş olan birkaç şairin en ünlüsü ve Câhiliyye [dönemin]'de de şöhret kazanmış olan biri. Yesrib'de doğdu. Gençliğinde Hîre ve Şam'a seyahat etti. Gassânî ve Lahmî hükümdarlarına methiyeler yazdı. Sonra Medîne'ye yerleşti, burada, Hz. Muhammed'in gelmesinden sonra İslâm'ı kabul etti ve onu müdafaa etmek için şiirler yazdı. Sık sık şiir yarışmalarını kazanan, zamanın en iyi şairlerinden biri idi. İlk Müslümanların, İslâm öncesi kabiliyetlerini İslâm davası için nasıl kullanabildikleri hususunda önde gelen bir örnekti.

Hz. Peygamber ona cariyesi Sîrîn'i verdi. Hassân'ın, bir vesile şiirde istidat gösteren bir kızı ve birçok kaynağa göre, Sîrîn'den, babası gibi tahrik edici fakat bir şair olarak ne Hassân'ın kabiliyetini ne de onun uzun ömürlülüğünü paylaşan 'Abdurrahmân [isimli] bir oğlu vardı.

Hassân'ın Divân'ı, İbn Habîb'in nüshasında (recension), farklı konularda 228 şiiri ihtiva eder ve uzun bir zaman dilimi içinde birçok baskısı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hassân b. Sâbit, Hazrec kabilesi, Yesrib, Medîne, Hz. Peygamber, Safvân b. el-Mu'attil.

* Bu yazı, W. 'Arafat tarafından *El²* (İng.)'ya yazılan "Hassân b. Thâbit" maddesinin (III, 271-273) çevirisidir. Yazının sonuna, araştırmacılara yararlı olacağı mülahazasıyla, bir "Seçilmiş Ek Kaynakça" ilâve etmeyi uygun gördük. Bütün çabalarımıza rağmen birkaç künyedeki eksiklik giderilememiştir.

** Walid Najib 'Arafat (ö. 18 Ağustos 2005): Lancaster Üniversitesi (İngiltere) İslâm Araştırmaları emekli (fahri) profesörü. İslâm'ın ilk dönemleri Arap tarihi ve Arap dili ve edebiyatı üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. Kitap ve makale hâlindeki başlıca çalışmaları şunlardır: *A Critical Introduction to the Study of the Poetry Ascribed to Hassân b. Thâbit*, unpublished Ph. D. Thesis, London 1953; *The Diwan of Hassan Ibn Thabit*, I-II, London 1971, 1973, Beyrut 1974; "A Controversial Incident and the Related Poems in the Life of Hassân b. Thâbit", *BSOAS*, XVII/2 (1955), s. 197-205; "Early Critics of the Authenticity of the Poetry of the Sîra", *BSOAS*, XXI (1958), s. 453-463; "The Attitude of Islam to Slavery", *Islamic Quarterly*, 10 (1966), s. 12-18; "The Elegies on the Prophet in their Historical Perspective", *JRAS* (1967), s. 15-21; "The Historical Background to the Elegies on 'Uthmân b. 'Affân Attributed to Hassân b. Thâbit", *BSOAS*, XXXIII (1970), s. 276-282; "New Light on the Story of Banu Qurayza and the Jews of Medina", *JRAS* (1976), s. 100-107, Türkçeye çev. Şaban Öz, "Medine Yahudileri ve Benî Kureyza Hikâyesi Üzerine Yeni Bakışlar", *İslâmî Araştırmalar*, c. 17, sy. 2 (2004), s. 139-144 (Çevirenin Notu).

*** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâğati Anabilim Dalı.

ABSTRACT

Hassân b. Thâbit

Hassân b. Thâbit b. al-Munzir b. Harâm, of Khazraj tribe of Yathrib (later Medîna), traditionally known as the “poet laureate” of the Prophet, is more correctly the most prominent of several poets who were associated with the rise of Islam and one who already had an established reputation in the Jâhiliyya. He was born in Yathrib. In his youth he travelled to al-Hîra and Damascus. He wrote panegyrics on the Ghassânid and Lakhmid princes, then settled in Medîna, where, after the advent of Muhammad, he accepted Islam and wrote poems in defence of him. He was one of the best poets of the time, who would often win poetry competitions. He was a prime example of how the early Muslims were able to use their pre-Islam talents for the cause of Islam.

The Prophet gave Hassân his slave Sîrîn. Hassân had one daughter, who on one occasion displayed a talent for poetry, and by Sîrîn, according to most sources, one son, ‘Abd al-Rahmân, who was as provocative as his father but shared neither Hassân’s ability as a poet nor his longevity.

Hassân’s Dîwân in the recension of Ibn Habîb contains 228 poems on different subjects and it was published many times over years.

Key Words: *Hassân b. Thâbit, Khazraj tribe, Yathrib, Medîna, the Prophet, Safwân b. al-Mu’attil.*

Hassân b. Sâbit b. el-Münzir b. Harâm, Yesrib (daha sonra Medîne)’deki Hazrec kabilesinden, geleneksel olarak Hz. Peygamber’in “resmî şairi” (poet laureate) olarak tanınmış, daha doğru olarak, İslâm’ın doğuşu ile ilişkilendirilmiş olan birkaç şairin en ünlüsü ve Câhiliyye [dönemin]’de de şöhrat kazanmış olan biri. Hz. Muhammed Medîne’ye geldiği zaman, Hassân olgun yaşta idi (muhtemelen henüz 60 [yaşlarında] olmasa da- ki bu, doğrudan doğruya Hassân’ın torunu Sa’îd’e dayanan İbn İshâk dâhil pek çok otoriteler tarafından verilmiş yaştır- veyahut da diğer otoritelerin öne sürdükleri gibi 52 veya 53 yaşları) ve saraylarında ziyaret ettiği ve kendilerinden atiyeler aldığı Gassânî ve Lahmî hükümdarlarına methiyeler yazmıştı. Aynı şekilde 40/659 veya bu yıldan önce, 50/669 veya 54/673 şeklinde farklı olarak verilen ölüm tarihi belirsizdir. Hassân hakkında işittiğimiz son şey, Hz. ‘Alî’nin katledilmesinden önce, muhtemelen, yaklaşık 40/659 tarihidir.

Kardeşi Evs'in İslâm'ı ilk kabul edenlerden biri olduğu ve Muhacir 'Osmân b. 'Affân'ın onun "kardeş"i ve Medîne'de misafiri olarak tayin edildiği ifade edilmekle birlikte, Hassân'ın ne zaman İslâm'ı kabul ettiği tamamen belli değildir, bir olay ki bu, Hassân'ın itibar kazandığı Emevî anlayışını muhtemelen kısmen açıklar ve bu anlayış, *Dîvân*'da ve başka yerde Hassân'a nispet edilen 'Osmân hakkındaki (32'den 8'i) nispeten çok sayıda mersiye (veya-sahte şiirler hâlinde-yansıması) ile temsil olunur. Bununla beraber, kendisine ait bir *utum*'a bizzat sahip olan Hassân zengindi ve Evsli şair Kays b. el-Hatîm [bu maddeye bk.] ve Benü'n-Nadîr'in reisi Sellâm b. Mişkem'le arkadaşlık etti.

5/627 yılında Hassân Hz. 'Âişe'ye karşı iftira [ifk] hâdisesinde görünür, bu olayda rol alması dolayısıyla cezalandırılacağı ona söylendiği zaman, Safvân b. el-Mu'attal² [bu maddeye bk.] tarafından saldırıya uğramış ve yaralanmış ve daha sonra Hz. Peygamber tarafından araları bulunmuş ve [kendisine] Mısırlı cariye Sîrîn ve diğer hediyeler verilmişti. Bununla beraber, [bu] olay (ve Hassân'ın, İbn Hişâm dâhil, bazı otoriteler tarafından Hassân'dan ziyade 'Abdullâh b. Übeyy [bu maddeye bk.]'e atfedilen, sanılan belirgin rolü) daha sonraki nesillerin aşırı derecede ilgisini çekti ve olay meydana geldiği zaman hem Medîne'de hem de Benü'l-Mustalik'e karşı sefer sırasında Medîneliler'le Medîne'ye yeni gelmiş kimseler arasındaki anlaşmazlığın arka plânı ekseninde hem bir bütün olarak ve hem de ayrıntılarıyla değerlendirildi. Tartışmalı detayları gözden geçirmek için bk. W. 'Arafat, "A Controversial Incident and the Related Poems in the Life of Hassân b. Thâbit", *BSOAS*, XVII/2 (1955), [s. 197-205].

Daha sonra, veya Medîne muhasarasından hemen sonra idi ki, Müslümanlar ve özellikle onlar arasındaki Medîneliler, şairlerin düzenli desteğinin gerektiğini ve Hassân'ın yardımının özellikle iyi karşılanacağını fark ettiler. Daha iyi etki için, tavsiye

¹ *Utum* (أطم): Bu kelime, eski-yeni çeşitli sözlüklerde "Hisn, hisar, kasr, kale, küçük kale, düz çatılı taş bina, köşk, yüksek ev" gibi birbirine yakın anlamları ifade etmektedir. Meselâ bk. İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luga*, nşr. Züheyr 'Abdülmühsin Sultân, Beyrut 1406/1986, I, 98; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., XII, 19; Mustafâ b. Şemseddîn el-Karahisârî, *Ahterî-i Kebîr*, İstanbul 1310, I, 49; F. Steingass, *A Learner's Arabic-English Dictionary*, Beirut 1989, s. 53; Hayreddin Karaman-Bekir Topaloğlu, *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*, İstanbul 1966, s. 9 (Çevirenin Notu).

² Bu isim, daha çok "Mu'attal" (ism-i mef'ûl) diye okunmaktadır. "Mu'attal" şeklinde okunuşu için meselâ bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafâ es-Sakkâ v. dğr., Mısır 1355/1936, III, 317; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Agânî*, Beyrut 1414-15/1994, IV, 366 vb.; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arna'ût, 4. baskı, Beyrut 1406/1986, II, 546. Safvân b. Mu'attal'ın hayatı hakkında bk. ez-Zehebî, *a.g.e.*, II, 545-550; M. Yaşar Kandemir, "Safvân b. Muattal", *DİA*, XXXV, 485-486; Abdulcelil Ünalın, *Büyük Sahabe Hz. Safvan b. Muattal*, y. y., ts.; Mehmet Azimli, *Hz. Safvan b. Muattal*, İstanbul 2008 (Çevirenin Notu).

ve gerekli bilgi Ebû Bekr tarafından verildi. Hemen o [Hassân] Müslüman toplulukla temas sağladı, sık sık öne sürüldüğü gibi korkaklıktan ziyade, belki ilerlemiş yaşı yüzünden, hiç savaşa katılmamasına rağmen, Hassân yeteneklerini İslâm'ın namına kullandı. Her halde, hattâ İslâm'dan önce bile, bir şair olarak Hassân'ın rolü ağır basar.

9/630'da "Elçiler Yılı"nda, Hassân'ın, önemli Temîm elçi heyetinin huzurunda Hz. Peygamber'in adına şiir söyleme fırsatını bulmuş olduğu söylenir. Şöhret, genellikle bu ziyarete verilir, bunun amacı ise belli değildir; ve Hassân'ın şiirini dinlediklerinde temsilcilerin İslâm'a girdikleri fikri şüphelidir. Her birinin bir vesile ile yazıldığı iddia edilen üç farklı şiir grubunun bulunması, bu tür şiirlerin hem şüpheli niteliğinin ve hem de Hassân'ın sahip olduğu yüksek itibarın göstergesidir.

ez-Zibrikân b. Bedr'e iftira eden el-Hutay'e tarafından yazılan bir şiiri üzerinde Hz. 'Ömer'in, onun usta kanaatini keşfettiği veya zaman zaman kendi şiirlerini okurken dinlendiği zaman hariç, sonradan bizzat Hassân hakkında işitilenler azdır. Bir vesile ile, hayatında bir zaman sonra, en-Necâşî [bu maddeye bk.]'ye karşı bir iftira savaşında daha az kabiliyetli oğlu 'Abdurrahmân'a yardım etmek için istemeye istemeye uzletten çıktı. Diğer taraftan o, yaşlanmakta, mutlu olmakta ve Gassânîlere (yaptığı) ziyaretleri hatırlayarak duygusallaşmakta, fakat kendi oğlu ve yakın arkadaşları yanında son zamanlarda kavuşulmuş lüksün frenlenmemiş zevki ile Gassânîlerin hükümdarlık sarayında tanımış olduğu ağırbaşlı içki âlemiyle karşılaştığı zaman [kendisini] mahzun ve kenara itilmiş [gibi] hissetmekteydi.

Hız. 'Osmân'a karşı isyanda, Hassân, Kâ'b b. Mâlik, en-Nu'mân b. Beşîr [bu maddelere bk] ve diğerleri, kuşatma altında tutulan halifeyi desteklemeyi bağıarak dile getiriyorlardı ve (Taberî, I, 2971'e göre) hattâ isyancıları niyetlerinden vazgeçirmeye çalıştılar. Hız. 'Osmân'ın ölümünden sonra onlar, Mu'âviye'ye gittiler, o, Hassân ve Kâ'b'ın her birine para hediyesi verdi ve daha sonra en-Nu'mân b. Beşîr'i valilikle ödüllendirdi.

Hassân'ın, bir vesile şiirde istidat gösteren bir kızı ve birçok kaynağa göre, Sîrîn'den, babası gibi tahrik edici fakat bir şair olarak ne Hassân'ın kabiliyetini ne de onun uzun ömürlülüğünü paylaşan 'Abdurrahmân [isimli] bir oğlu vardı.

Diğer şiirler ve tek beyitler ona nispet edilen başka yerde bulunmamakla birlikte, Hassân'ın *Dîvân*'i, İbn Habîb [bu maddeye bk.]'in nüshasında (recension), *Sîre* 29 daha fazla, farklı konularda 228 şiiri ihtiva eder. Bununla beraber erken bir devirde genel olarak bu şiirlerin veya belirli şiir ve beyitlerin mevsukiyeti üzerinde

şüpheler atıldı; son zamanlarda Hassân'a nispet edilen şiirler hakkında, her bir şiirin mevsukiyetini ve gayr-i mevsukiyetini hem dâhilî hem de haricî delil üzerinde tespit etmek amacıyla bu makalenin yazarı tarafından ayrıntılı bir araştırma yapıldı. Bu araştırma, bu şiirlerin % 60-70'inin sahte olabileceğini gösterdi. Böyle bir ruh ve üslûp farklılığı sunan *Dîvân*'daki şiirler, çelişkiler ve anormalliklerle o kadar dolu ve öyle yüksek nispette bayağı beyitleri ihtiva eder ki, şiirler ne tek bir müellifin eseri olabilir ne de onların tamamı yüksek şöhret sahibi bir şair tarafından yazılmış olabilir.

Bu sahte şiirlerin, ilk mücadeleye katılan, olayların aynı kabileleri sardığı, İslâm'ın doğuşunu takip eden olaylı asrın ışığında incelenmesi gerekir. Unutulmuş veya alt üst olmuş daha eski beyitlerin yerine yeni şiirler alındı veya ilâve edildi. Şiirler, tabîî olarak kabilevî, mezhepsel veya hizipçi ihtilâfları beraberinde getirdi; fakat aynı zamanda, ilk devrelerde şöhreti övgü kabilinden olmayan şahısların adını aklamak, yoksa *megâzî* rivayetlerini tamamlamak ve süslemek için yazıldı. Diğerleri, prestij için yoksa tesadüfen özellikle Hassân'a nispet edilmekle birlikte, bu şiirlerden bazıları nakledici veya uydurucuların işi idi. Delil bazen gösterir ki bir şiir, sadece bir dereceye kadar mevsuk olabilir. 30 şiirden daha fazla şiir parçaları veya tek beyitler, ayrıca İbn Hişâm ve diğer otoriteler tarafından, Hassân'ın bazı muasırları dâhil, Hassân'ın oğluna veya diğer şahıslara nispet edilir. Uzun övünme şiirleri, Ensâr'ın torunları tarafından olan dahilî delil üzerinde görülebilir ve 63/682'de Harre Savaşı'ndan sonra onların düşürüldükleri daha aşağı statüyü aksettirir.

Sadece kısaca da olsa, bu tür şiirlerin sahte karakterine ilk münekkitler tarafından dikkat edildi ve İbn İshâk bizzat iyi niyet ve uygun tenkidî tecrübesizliğini ileri sürse de, *Sîre*'sinde Hassân'a ve diğerlerine nispet edilen sahte şiirlerin yer alması dolayısıyla, İbn Sellâm ve İbnü'n-Nedîm'in sert eleştirisinin konusu oldu. Onun [eserini] ayıklayarak yeniden kaleme alan [mühezzib, editör] İbn Hişâm, uzman yetkisi ile bazılarını tamamen sahte şeyler ve diğerlerini şüpheli kabul ederek, bu tür çok sayıdaki şiirleri ihmal etti veya reddetti. Hassân'ın durumunda, İbn Hişâm, *Sîre*'de görünen 78 şiirden 15'ini kabul etmedi, ki bunların toplam 29'u *Dîvân*'ın İbn Habîb nüshasında yoktur, halbuki böyle reddedilmiş 15 şiirden 10'u *Dîvân*'dadır. İbn Sellâm, *Tabakât* (s. 179)'ında kısaca fakat önemli ölçüde şunları yazar: "Hassân'a başka birine isnat edildiğinden daha çok şiir isnat edildi. Kureyş, aralarında çekiştikleri ve birbirlerine iftira ettikleri zaman, ona, ayıklanması imkânsız olan birçok şiir nispet ettiler." Bu şiirlerin kaynakları ve ilk münekkitlerin görüşleri hakkında daha geniş mütalâa için, bk. "Early Critics of the Authenticity of the Poetry of the Sîra",

BSOAS, XXI (1958), [s. 453-463]. Bu kadar geniş miktarda Hassân'a şiiir nispetinin ana sebebi, Hassân'ın, İslâm'ın gelişinde zaten kabul edilen yüksek şöhretidir.

Bibliyografya: *Agânî*, IV, 1-17 ve indeks; İbn Hişâm, indeks, ilgili yer; el-Müberred, *el-Kâmil*, indeks; a. mlf., *el-Fâdil*, indeks; İbnü'l-Esîr, indeks; el-Belâzürî, *Fütûh*, Kahire 1932, s. 32-33; el-Bekrî, *Simt*, nşr. Meymenî, s. 31, 170 vs.; el-Bağdâdî, *Hızâne*, I, 207-211; IV, 288-304 vs.; el-Kâlî, *el-Emâlî*, Kahire 1926, I, 41; II, 112 vd.; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ'*, II, 366-374, 394; a. mlf., *Târîhu'l-İslâm*, II, 277; el-Merzübânî, *el-Müveşşah*, s. 60-63; Schultess, ["Über dem Dichter al-Nağâşî und einige Zeitgenossen"], *ZDMG*, LIV [1900], 421 vd.; es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünüf*, Kahire 1914, II, 107, 155, 220 vs.; el-Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, British Museum, MS Add. 20, 737, 31, 48, 86 vd., 104-108; İbn 'Abdi'l-Berr, *el-İstî'âb*, I, 334 (= nşr. Becâvî, Kahire 1958, I, 341-345); İbn 'Abdi Rabbih, *İkd*, II, 62-65; İbn 'Asâkir, *Târîh*, Dimaşk 1911-, IV, 125 vd.; İbnü'l-Esîr, *Üsd*, II, 4-7; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, indeks; a. mlf., *el-Cemhere*, I, 128, 259; II, 25 vs.; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 667-669; İbn Kuteybe, *Şî'r*, nşr. A. M. Şâkir, I, 264-267, 286-287 (= nşr. De Goeje, s. 170-173, 186-189); İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakât*, nşr. M. M. Şâkir, Kahire 1952, s. 179-183; İbn Seyyidî'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 190, 290; II, 32-34, 66, 181 vs.; İbn Habîb ve diğerleri, Hassân'ın *Dîvân*'ının yazma hâlindeki farklı şerhleri; W. 'Arafat, *A Critical Introduction to the Study of the Poetry Ascribed to Hassân b. Thâbit*, unpublished Ph. D. Thesis, London 1953; aynı müellifin BSOAS'daki makaleleri: XVII (1955), s. 197-205, 416-425; XXI (1958), s. 15-30, 453-463; XXVIII (1965), s. 477-482; XXIX (1966), s. 1-11, 221-232; R. Blachère, *HLA*, II, 313-316 ve bibliyografya; W. 'Arafat tarafından *Dîvân*'ın yeni bir neşri hazırlanmaktadır [daha sonraları bu çalışma iki cilt hâlinde iki kere yayınlanmıştır: London 1971; Beyrut 1974].

Seçilmiş Ek Kaynakça

- 'Abdülcebbar el-Muttalibî, "Hassân b. Sâbit fî Me'âyîni'n-Nakd", *el-Mevrid*, IX/4, Bağdat 1981, s. 303-328.
- 'Abdülmecîd İ. Hindî, *'Amîdü Medreseti's-Şî'ri'l-İslâmî Hassân b. Sâbit*, Kahire 1958.
- 'Abdürrahîm er-Rahmûnî, "er-Rü'yetü'l-İslâmiyye fî Şî'ri Hassân b. Sâbit el-Ensârî", *ed-Dâre*, XIII/3, Riyad 1987, s. 55-68.
- 'Arafat, W., "The Elegies on the Prophet in their Historical Perspective", *JRAS* (1967), s. 15-21.

- _____, "The Historical Background to the Elegies on 'Uthmân b. 'Affân Attributed to Hassân b. Thâbit", *BSOAS*, XXXIII (1970), s. 276-282.
- Ateş, Ahmed, "Hassân", *İA*, VI/1, 343-347.
- Azimli, Mehmet, *Hiz. Safvan b. Muattal*, İstanbul 2008.
- _____, *Siyeri Farklı Okumak II-Medine Yılları*, Ankara 2009, s. 147-149.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1943 I, 37-38; *Supplementband*, Leiden 1937, I, 67-68.
- el-Bustânî, Butrus, *Üdebâ'ü'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, Beyrut 1989, s. 272-281.
- el-Bustânî, Fu'âd Efrâm, *Hassân b. Sâbit*, er-Revâ'i: 33, Beyrut 1934.
- Câbîzâde 'Alî Fehmî, *Husnû's-Sihâbe fi Şerhi Eş'âri's-Sahâbe*, I, İstanbul 1324, s. 211-214, 228-282.
- Conrad, L. I., "Epidemic Disease in Central Syria in the Late Sixth Century: Some New Insights from the Verse of Hassân ibn Thâbit", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18 (1994), s. 12-58.
- Çavuş, Necat, "Hassan b. Sabit", *Bürde*, sy. 1 (1991).
- Çiftçi, Faruk, "Hassân b. Sabit'in Hz. Peygamber İçin Söylediği Mersiyeler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2, sy. 4 (Temmuz-Aralık 2004), s. 79-95.
- Çokum, Sevinç, "Hassan Bin Sabit'in (r.a.) Şiirleri 1-2", *Türkiye*, 11 Şubat 1993, s. 8; 18 Şubat 1993, s. 8.
- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi-I: Cahiliye Dönemi*, Ankara 2009, s. 79-81, 87-88.
- _____, *Arap Edebiyatı Tarihi-II: Sadru'l-İslâm Dönemi*, Ankara 2009, özellikle, s. 184-200 ve tür. yer.
- _____- Savran, Ahmet, *Arap Edebiyatı Tarihi, Sadru'l-İslâm Dönemi*, Erzurum 1996, s. 64-70 ve tür. yer.
- Elmalı, Hüseyin, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, XVI, 399-402.
- Fârûk Muhammed İbrâhîm, *el-Hicâ' ve'l-Münâferât fi Şi'ri Hassân fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Master Tezi, Câmi'atü Bağdâd, 1995.
- Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, İstanbul 1996, s. 117-121 ve tür. yer.
- Gelder, G. J. H. van, "Hassân ibn Thâbit", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami and Paul Starkey, London-New York 1998, I, 275-276.

- Goldziher, Ignace, *Klâsik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara 1993, s. 33.
- Hafâcî, M. 'Abdülmün'im, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî 'Asrı Sadri'l-İslâm*, Beyrut 1973, s. 205-228.
- Haldûn el-Kinânî, *Hassân b. Sâbit*, Dimaşk 1363/1943.
- Halîl Şerefüddîn, *Hassân b. Sâbit*, Beyrut 1992.
- Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebî'l-'Arabî: el-Edebü'l-Kadîm*, Beyrut 1986, s. 413-415.
- Hannâ Nemir, *Hassân b. Sâbit*, Beyrut ?
- Hasan Fethulbâb, *Hassân b. Sâbit el-Ensâri: Şâ'irü'r-Resûl*, Kahire 1997.
- Hasan Karûn, "el-Vekâ'i ve'l-Ahdâs fî Şi'ri Hassân b. Sâbit", *Mecelletü'l-Ezher*, L/3 (1978), s. 611-625.
- Hassân b. Sâbit, *Dîvân*, Tunus 1281/1864.
- _____, *Dîvân*, Bombay 1281/1864, 1328/1910.
- _____, *Dîvân*, şerh: Feyd el-Hasan, Lahor 1295.
- _____, *Dîvân*, şerh: Şükrî el-Mâlikî, Kahire 1321/1904.
- _____, *Dîvân*, nşr. Hartwig Hirschfeld, Leyden-London 1910.
- _____, *Dîvân*, şerh: Muhammed el-Inânî, Kahire 1331/1913.
- _____, *Dîvân*, şerh: 'Abdurrahmân el-Berkükî, Kahire 1347/1929; Beyrut 1966, 1978, 1980, 1983, 1410/1990, 2001, 2003, 2004.
- _____, *Dîvân*, Almancaya çev. O. Rescher (*Beiträge zur Arabischen Poesie*, V, İstanbul 1953-1954).
- _____, *Dîvân*, Dâru Sâdır-[Dâru Beyrût], Beyrut 1959, 1961, 1394/1974, 1978, 1987, [1995].
- _____, *Dîvân*, nşr. Seyyid Hanefî Hasaneyn, Kahire 1961, 1974, 1983.
- _____, *Dîvân*, I-II, nşr. Velîd 'Arafât, London 1971, 1973; I-II, Beyrut 1974, 2006.
- _____, *Dîvân*, nşr. ve şerh: 'Abdü A'lâ Mühennâ, Beyrut 1406/1986, 1997.
- _____, *Dîvân*, nşr. Bedrüddîn el-Hâzırî-Muhammed el-Hammamî, Beyrut 1991, 2001.
- _____, *Dîvân*, şerh: Yûsuf 'Îd, Beyrut 1992.
- _____, *Dîvân*, nşr. 'Ömer Fârûk et-Tabbâ', Beyrut [1994], 1999.
- _____, *Dîvân*, Dârü'n-Nefa'is li't-Tibâ'a, Beyrut 1997.
- _____, *Dîvân*, Dâru İbn Haldûn, Beyrut 1998.
- _____, *Dîvân*, şerh: 'Alî el-'Useylî, Beyrut 1998.

- _____, *Dîvân*, nşr. Cümâne Yahyâ el-Kâ'kî, Beyrut 2003.
- _____, *Dîvân*, nşr. Ahmed el-Fâzıl, Beyrut 2003.
- _____, *Dîvân*, nşr. 'Abdullâh Sendeh, Beyrut 2006.
- _____, *Dîvân*, nşr. ve şerh: Muhammed 'İzzet Nasrullâh, Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- Hazer, Dursun, *H. Peygamber (s.a.v.)'in Şairleri*, Ankara 2008, s. 45-175 ve tür. yer.
- _____, "Hz. Muhammed'in Şairi Hassân b. Sâbit'in Şiirlerinde Övülen ve Yerilen Değerler", *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 1, yıl: 1, sy. 1 (Bahar 2006), s. 85-116.
- Hirschfeld, H., "Prolegomena to an Edition of the Diwan of Hassan", *Transactions of Oriental Congress*, London 1892, II, 99-103.
- Huart, Clément, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, çev. Cemal Sezgin, Ankara [1971], s. 35, 54.
- İbrâhîm Sa'âde, *Hassân b. Sâbit: Şâ'irü'r-Resûl*, ez-Zerkâ' 1984.
- İhsân en-Nas, *Hassân b. Sâbit: Hayâtühû ve Şîruh*, Beyrut 1965, 1973; Dimaşk 1985.
- Kahyaoğlu, Yasin, "Resulullah'ın Şairi Hassan b. Sabit'in Hayatı ve Şiirleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (1996), s. 317-323.
- Kandemir, M. Yaşar, "Safvân b. Muattal", *DİA*, XXXV, 485-486.
- Khan, M. Rahatullah, *Vom Einfluß des Qur'âns auf die arabische Dichtung. Eine Untersuchung über die dichterischen Werke von Hassân b. Tâbit, Ka'b b. Mâlik und 'Abdallâh b. Rawâha*, Leipzig 1938.
- Kızılcık, Abdullah, "Muhadram Şâirlerden Hassân b. Sâbit'in İslâmî Döneme Âit Şiirlerinde Tema", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, yıl: VI, sy. 20 (Kış 2006), s. 77-84.
- Kök, Bahattin, "Hassan b. Sâbit'in, Şiirleriyle İslâm'a Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6 (1986), s. 123-139.
- Mehmed Zihnî, *el-Hakâ'ik*, İstanbul 1310, s. 220-224.
- Monroe, James T., "The Poetry of the Sîrah Literature", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, Cambridge 1983, s. 368-373.
- Muhammed 'Abdürrahîm, *Hassân b. Sâbit ma'a's-Sîre ve'l-Ekvâl ve'n-Nevâdir*, Beyrut 2008.
- Muhammed 'Alî Ebû Hamde, *Fî't-Tezevvuki'l-Cemâlî li-Hemziyyeti Hassân b. Sâbit havle Fethi Mekke*, Ürdün 1988.
- Muhammed b. Hüseyin, *el-Hicâ' ve'l-Heccâ'ün fi'l-Câhiliyye*, Beyrut 1970, s. 211-256.

- Muhammed el-Ezher Bey, *Hassân b. Sâbit: Şâ'irü'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Tunus 2005.
- Muhammed İbrâhîm Cum'a, *Hassân b. Sâbit*, Kahire 1965.
- Muhammed İbrâhîm Selîm, *Hassân b. Sâbit el-Ensârî*, Kahire 1995 ?
- Muhammed Tâhir Dervîş, *Hassân b. Sâbit*, Kahire 1976.
- Nicholson, R. A., *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1969, s. 52-53.
- Nöldeke, T., "The Dîwân of Hassân b. Thâbit", *WZKM*, XXV (1911), s. 98-106.
- 'Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1388/1969, I, 325-331.
- Özdemir, Abdurrahman, "Peygamber Şairi Hassân b. Sâbit ve Divanı", *İSTEM*, yıl: 2, sy. 4 (2004), s. 201-218.; aynı yazı için ayrıca bk. *İSTEM*, Ek Sayı: 1 (2008), s. 463-480.
- Polat, Selahattin, "Abdurrahman b. Hassân b. Sâbit", *DİA*, I, 164.
- Rebî'a Ebû Fâzıl, *Hassân b. Sâbit: Şâ'irü'l-İslâm*, Beyrut 1993.
- Rehhâb 'Akkâvî, *Hassân b. Sâbit (Şâ'irü'n-Nübüvve ve'l-İslâm)*, Beyrut 1996.
- Rüşdî 'Alî Hasan, "Mes'eletü'l-Hamr fî Hemziyyeti Hassân b. Sâbit", *Âdâbü'r-Râfideyn*, sy. 22 (1991).
- Sa'îd el-A'zamî en-Nedvî, "Hassân b. Sâbit el-Ensârî", *el-Ba'sü'l-İslâmî*, XXIX/2, Leknev 1984, s. 67-85; XXX/3 (1985), s. 87-97.
- Sâmî Mekkî el-Ânî, *Şîru 'Abdirrahmân b. Hassân el-Ensârî*, Bağdat 1971.
- _____, "Edvâ' Cedîde 'alâ Sîreti Hassân b. Sâbit", *Mecelletü Âdâbi'l-Müstansırıyye*, II, Musul 1977, s. 77-90.
- _____, "Şîru Sa'îd b. 'Abdirrahmân b. Hassân b. Sâbit el-Ensârî", *Mecelletü Âdâbi'l-Müstansırıyye*, sy. 24-25 (1993-1994), s. 1-26.
- Sancak, Yusuf, *H. Peygamber Devrinde Şiir*, Erzurum 1999, s. 310-313 ve tür. yer. *Selections from the Diwan of Hassan Ibn Thabit al-Ansari*, translated and commented on by Arthur Wormhoudt, Oskaloosa/Iowa 1983.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden 1975, II, 289-292, 422-423.
- Shahîd, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, vol. 2, part 1, Washington, D.C. 2002, s. 232-246, 287 vd., 292 vd., ve tür. yer.
- Stetkevych, Jaroslav, *The Zephyrs of Najd: The Poetics of Nostalgia in the Classical Arabic Nasīb*, Chicago 1993, s. 59-63.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn, *Şerhu Şevâhidi'l-Muğnî*, nşr. Ahmed Zâfir Kûcân, Beyrut, ts., I, 332-336.

- Şürrâb, Muhammed Muhammed Hasan, *Hassân b. Sâbit: Şa'irü'r-Resûl Seyyidü'ş-Şu'arâ'î'l-Mü'minîn el-Mü'eyyed bi-Rûhi'l-Kudüs: Dirâse Nakdiyye Muvatta'e li-Tevsiki Dîvânî'ş-Şâ'ir*, Dimaşk 2007.
- et-Tabbâ', 'Abdullâh Enîs, *Şâ'irü'n-Nebî: Hassân b. Sâbit el-Ensârî*, Beyrut 1955.
- Taşdelen, Hasan, "İslâm'ın İlk Dönemine Ait Bir Hiciv Örneği: Hassân b. Sâbit'in Hemziyye'si", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 18, sy. 1 (2009), s. 299-318.
- Tekin, Ahmet, *Peygamberimiz'in Yol Arkadaşları*, İstanbul 2006, I, 948-955, 1085-1086.
- Tülücü, Süleyman, "Hassân b. Sâbit b. Münzir el-Ensârî", *İslâm Düşüncesi*, yıl: 1, sy. 4 (Aralık 1967), s. 250-251.
- Türkmen, Mehmet, "Hassan b. Sabit el-Ensârî", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (1985), s. 407-414.
- Ünalın, Abdulcelil, *Büyük Sahabe Hz. Safvan b. Muattal*, y. y., ts.
- Yengin, Naci, "Hassan b. Sâbit", *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, II, 357-358.
- Yûsuf 'Îsâ, *Hassân b. Sâbit el-Ensârî: Hayâtühû ve Şi'ruh*, Beyrut 1990, 2000.
- ez-Zirikî, *el-A'lâm*, nşr. Züheyr Fethullâh, 8. baskı, Beyrut 1989, II, 176.

Kısaltmalar

- BSOAS : *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (London).
- DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I-, İstanbul 1988- .
- El² (İng.) : *The Encyclopaedia of Islam*, I-XII, New Edition, Leiden 1960-2005.
- HLA : R. Blachère, *Histoire de la Littérature Arabe*, I-III, Paris 1952-1966.
- İA : *İslâm Ansiklopedisi*, I-XIII, İstanbul 1940-1988.
- JRAS : *Journal of the Royal Asiatic Society* (London).
- WZKM : *Weiner Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (Wien).
- ZDMG : *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Leipzig-Wiesbaden).